

ANĐELA HORVAT
1911-1985

Razgovori s Delom

Dr Branko Fučić

Ambijenti naših ranih djetinjstava presudni su.

Njezini su bili na selu i ladanju, u Krašiću i Samoboru, u kući oca učitelja i majke domaćice, matere osmero djece, od koje je Andela bila najmlađe.

U kući su bile knjige, koje su se od oskudne učiteljske plaće nabavljale i koje su se čitale; knjige, zamotane u zaštitni papir, uredno numerirane, katalogizirane.

»Zanio me Šegrt Hlapić, to mi je u djetinstvu bila najdraža knjiga. Patila sam, strahovala i radovala se s njime«.

»Laubica«, sjenica od letvica u dnu vrta – to je bilo njezino prvo carstvo imaginacije. Pod krovicom, pod zaštitom od kiše, tu su visile ili tu su crtačim čavličima bile pribijene pristigle dopisnice ili slike dalekih gradova, nepoznatih zemalja, slike iz mitologije, iz romana, iz priča, slike natopljene mirisom sna i pune nevjerovatnih poziva, slike pune opoja. Tu su počela njezina prva imaginarna putovanja. Satima i satima ostajala je djevojčica, zadržana, u »laubici«.

U njezinoj mladosti svaki je učitelj bio i musicus. Podučavao je u školi pjevanje, vodio crkveni zbor i svirao na orguljama. Uvijek je po školničkim kućama bilo muzičkih instrumenata. Tako su i Horvatovi jednom odvojili za gitaru.

Naučila je kao djevojčica kako se zvoni na žicama, svirala je gitaru u rukama šiparice.

Ali prava se revolucija dogodila kada su – u ono vrijeme – odvojili za fotoaparat. To čudo tehnike, ta vražja sprava, našla se u rukama njezina brata Vlade, najstarijeg brata, koji će cijelog života ostati njezin Veliki brat.

Vlado je kao fotograf amater postao pravi majstor snimanja i laboratorija; no nadasve je bilo presudno da je maloj Andeli otkrio kako se sve što se okom vidi može pretvoriti čak i u one slike iz njihove laubice, kako se videno zauvijek može zaustaviti na fotografiji, kako se lepršava vizija može pretvoriti u trajni dokument. Cijeli život, od tada, bit će okružena fotografijama. I sama će ih snimati i sate i dane i godine odsjediti među njima.

Gospodin učitelj trebao je osigurati kruh šesterim ustima. Djeca su rasla i nisu više bila djeca, a dati ih od kuće, u grad, na školovanje, na stan i hranu, nije bilo iz učiteljske plaće moguće, a nije to bilo – pogotovo za žensku djecu – ni uputno. Stari Horvat služio je 33 godine na školi u Krašiću, ali jer je, nesrećom, bio starčevićanac, režim mu je, denunciranom, podvalio premještaj u Liku, u Lički Ribnik. Stari se nije dao i radije je prije vremena otišao u mizernu penziju. Stoga nije bilo više dileme da se svi presele u Veliki grad, u Zagreb. Šest seljačkih kola vozilo je robu Horvatovih u Zagreb, na Cvjetnu cestu.

I tako je Andela, sa svom obitelji, od svoje jedanaeste godine postala Zagrebčanka.

Doći sa sela i ladanja, doći iz provincije u grad – to je svakome, uvijek i svagdje, velik i mučan put. To je put prilagodbe na drugi, na različit stil života. Kojom je to cijenom platila u najlabilnije dane svojega rasta i dozrijevanja, uz bolesti i nestanke svojih najmilijih, to ni do svoje smrti nije sama sebi željela ispovijediti.

Veliki katalizator njezina života ostao je i nadalje, i u novom obiteljskom životu u gradu, njezin Veliki brat Vlado.

Obitelj i okolina bila je uvjerena da je Vlado neki epileptičar, a on se uporno liječio i izliječio, vjerujući u moć ljekovitih trava, a svoj manjak nadoknadio stotinom umijeća – bio je fotograf, crtač karata, filatelist, planinar, organizator. Svoj kruh je, mlad počeo služiti upravo tom svojom svestranošću – a to je tada u Zagrebu značilo postati novinar, novinski crtač, reporter.

Tako je Andela već u svojoj srednjoškolskoj mladosti, u Vladinu društvu, osjetila miris tiska, redakcije, pera, novinarstva. A tko se jedanput pera lati, taj je perom zarobljen.

Uz Vladu počela je pisati i objavljivati već od tih dana. Počela je putopisima a nastavila feljtonima, esejima, osvrtima na knjige i na fascinantna Babićeva predavanja iz aule Pučkog sveučilišta, pisala je popularno za novine i časopise

i tko zna do kada bi potrajala ta njezina rabota da joj nije jedna vulgarna krađa njezina malko malicko prerađena teksta (koji je izišao u novinama potpisan imenom neke druge žene) bila bolno ali spasonosno upozorenje da se okani publicistike i da se usmjeri prema većim i trajnijim zadacima.

Kako je Andela došla do akademskog kruha, to je priča za se.

Horvatove djece bilo je mnogo, pa što da učinimo s ovom najmlađom i još k tome ženskom? Odlučili su isprva da postane kitničarkom, ali onda su je ipak, nakon Opetovnice, dali Opaticama u Višu djevojačku, pa poslije u Grad ansku školu, odakle se sama osmijela da pređe u tek osnovanu gimnaziju Časnih sestara. Imala je tada 15 godina. I sve je to nekako teklo, sve dok se nije postavilo pitanje školarine – a tada je morala otkriti golu istinu da je bijedni crkveni miš, bez prebijene pare. Svesrdno su joj svojim plitkim džepovima pritekli u pomoć i Vlado i sestra Marija, mala činovnica.

U VII. razredu gimnazije odrezala je pletenice i prešla na bubi-frizuru. »Gle, gle! Zar uličarka?« zgranula se rodbina, ali braća su je podržala.

Uz materijalnu pomoć braće znala bi i sama skucati po neki dinar malim honorarima od publicistike, pa sve to ulagala u gimnazijsko i kasnije u fakultetsko školovanje. Za novinski mali dinar počela je slagati i križaljke.

»Zašto si u općoj obiteljskoj oskudici izabrala povijest, tako nerentabilan studij?«

»Već u srednjoj školi zanimalo me uvijek i u svemu kako je nešto nastalo. To mi nije dalo mira, to me je odvučlo na povijest.«

Upisala je na Filozofskom fakultetu povijest i povijest umjetnosti, tadašnju 23. i 25. grupu. Kao sporedne predmete, »pod C«, imala je povijest umjetnosti, pomoćne historijske nauke i latinski jezik, ali je povijest umjetnosti i nakon položena ispita slušala do kraja.

»Na kraju sam imala profesuru iz povijesti, a doktorat iz povijesti umjetnosti.«

Nekoliko imena predstavljalo je ugaono kamenje u izgradnji i profiliranju njezine ličnosti i njezina profesionalnog usmjerenja. Na sveučilištu to je bio Ljudmil Hauptmann, njezin profesor iz opće povijesti, koji joj je dao solidan temelj i koji je u njoj razvijao smisao za velike sinteze. Udivljenje i poštovanje prema Hauptmannu zadržala je cijeli život. Njemu bi, među prvima, slala separat svakog svojega objavljenog rada.

Drugo proviencijalno ime u njezinu životu bio je Gjur Szabo.

Szabo ju je prije svega izvukao iz provincije, iz Siska, iz sisačke škole na kojoj je službovala. Učinio je to na nagovor Zdenke Munk i Zdenka Vojnovića, koji su je sa starim Szabom upoznali.

Nakon par mjeseci što je radila u Muzeju za umjetnost i obrt, Andela Horvat je pod Szabom ušla godine 1941. u konzervatorsku službu i u njoj ostala do 1970, do umirovljenja.

»Što je tebi značio Szabo?«

»Za mene je Szabo bio otkriće cijelog jednog svijeta o kome nismo bili čuli za vrijeme studija. O muzejima su

nam govorili, ali zaštita spomenika na terenu, to je za mene bilo novo. Szabo je bio pojam toga, jer de facto tada nije bilo institucije – institucija je bio jedan čovjek: Szabo.«

»O, moj Szabo u svojem stanu na Marulićevu trgu, preko puta Arhiva, nemoćan, paraliziran, a toliko još živ i zainteresiran za sve: za struku, za život, za dnevnu politiku!«

»Čuješ, ti prasica moja (uvijek meni tako, od dragosti), ako umrem, sve ti je o Paveliću iza kotlića, u zahodu.«

»Svi su mi govorili da je Szabo svinja, prostak, vulgaran, stari ženskar. Ništa od toga nisam u kontaktu s njim doživjela. Bio je pun impresija, pun čežnje za terenom, na koji zbog bolesti više nije mogao ni pomišljati. Hodočastila sam k njemu. Na njegovu zalazu, bolest je u njemu sve sublimirala, a vremena su oko nas bila prokleta: bombe, rat, razaranja, strah!«

U to ratno vrijeme (1941) pristupilo se osnivanju konzervatorske službe u nas, a stari Szabo je njušio i tražio pogodne ljude. Bolestan, nemoćan, više nije mogao voditi tu službu. Stoga se pregovaralo s Karamanom, koji je, gonjen sudbinom, morao napustiti okupiranu Dalmaciju. Prešao je u Zagreb i postao konzervator.

Došao je u novu sredinu, još u svojim čvrstim, nape-tim godinama taj naš (poslije Kršnjavoga) prvi školovani historičar umjetnosti, zadojen novim konzervatorskim shvaćanjima Riegla i Dvořaka.

Između bolesnog i umirućeg Szabe i vitalnog Karamana kretao se od tada Andelin novi životni put.

Uz Stahuljaka bila je prvi namještenik nove konzervatorske službe u Karamanovoj organizaciji.

Počeli su na katu Muzeja za umjetnost i obrt, u negri-janim prostorijama, zimi na 3-4°C, sjedeći za stolovima u rukavicama i kaputima. »Ignis sacer« bila je tamo i stvarnost, i fraza, i istovremeno sprdnja!

»Rad na terenu vršio je isprva Stahuljak, a moj je prvi posao bilo sređivanje Szabovih arhiva i akata Povjerenstva (1910-1940), pa sistematizacija i inventarizacija skupljenog materijala, sređivanje biblioteke, fototeke i »klišeke«. Tako su moja prva terenska putovanja počela u negrijanoj sobi, nad tuđim bilješkama i u literaturi. Tek tamo jednog kišnog decembra prvi put sam s Karamanom i Tkalčićem išla u Zagorje i do Varaždina i prvi put u razgovorima vidjela postupak sa spomenicima na terenu. Ja sam dobivala mrvice, ali moje upoznavanje materijala počelo je tiho, u kabinetu, sređivanjem građe. A ipak su moja imaginarna putovanja postajala sve uzbudljivija i tek kad sam prošla sav Szabov životni itinerer, teku po teku, fotografiju po fotografiju, članak po članak – tek tada su mi se dokraja otvorile oči o tom što bi trebalo biti *moj* posao. Porodila mi se želja da saznam što mi sve imamo. I tada sam osjetila i tko su moji predšasnici – od Kukuljevića i Sabljara do Gjure Szabe. Osjetila sam konačno da se usadujem na prave tračnice.«

Tu se je na evidenciji spomenika začela Đelina misao o dosljednom, sistematičnom i dugoročnom radu, kojemu bi krajnji cilj bila umjetnička topografija Hrvatske.

»Tada su i na terenu sve više iskrsavali pojedini, sasvim konkretni konzervatorski problemi, pa sam i ja morala uskočiti; izlaziti u izvide, putovati. No tada bih svaki puta obavila ne samo postavljeni zadatak nego bih na svoju ruku

Na radnom mjestu, 1965.

evidentirala sve. Suludo sam počela bilježiti sve: od arhitekture do kaleža, od paleolita do Tita. Tako su nastajale i tako su se punile moje terenske bilježnice. Imam ih 33.« (neke od tih bilježnica obasežu i više od 300 sitnim rukopisom gusto ispisanih stranica). »Kad danas bacim pogled unatrag, tada u tim bilježnicama vidim više od 4100 zabilježenih lokaliteta, od toga 2500 u Hrvatskoj.«

»Punom parom i samostalno, po vlastitom programu, radila sam na terenu od 1950.«

»Počela sam publicirati bilo aktualnu konzervatorsku problematiku bilo moje osobne preokupacije.«

»Dela, što je u tvom životu značio Karaman?«

»Šjor Ljubo« bio je Anđelina treća važna ličnost. On bi svako jutro prošao kroz uredske sobe da razgovara i da mu svako od suradnika iznese svoje probleme. Bio je to pravi i vrlo živ seminar. Na temelju tih jutarnjih razgovora, on je ljude na Konzervatorskom zavodu – uz njihove tekuće službene poslove – počeo usmjeravati i specijalizirati. Anđelu Horvat na plastiku, osobito srednjovjekovnu.

»Godinama me Karaman nije zapažao. Prema meni, ženi, bio je isprva sumnjičav. Tek sam postupnim radom i nepredviđenim rezultatima ulazila u njegovu orbitu. Kad sam počela publicirati, znao bi mi reći: – Vama se svašta pričinja!«

Prekretna točka s Karamanom bila je njezina smjela interpretacija portala na crkvi sv. Marka u Zagrebu. Parleli u Zagrebu! Koješta!

To je rasplamsalo diskusije s Karamanom.

»Kao Dalmatinac nije imao osjećaj za »Bauhütte«. Ni-

je mi bilo lako s njime jer »il Duce ha sempre ragione«. Odnosi su se počeli stvarati postupno, dok me konačno nije prihvatilo. Nikada ni na koga nije gledao s visoka, ali nas je u početku smatrao mularijom; potcjenjivao je tuda mišljenja«.

»Mnogo sam od Karamana naučila, i faktografski i problemski i metodološki. Pričajući do beskraja, on je zapravo koncipirao svoje članke. Kao stručnjak on me je – nakon Hauptmanna – naučio lučiti bitno od nebitnoga, naučio me je provlačiti crvenu nit i naučio me vrednovati svoje, domaće, ono što je »bodenständig.«

»Budući da tada nije bilo instituta za proučavanje spomenika, Karaman je bio učitelj i proučavanja spomenika i njihova konzerviranja. Karaman nas je zaista usmjerio. U Dalmaciji nisam imao s kime diskutirati – govorio bi – a u Zagrebu je odgojio naraštaj s kojim je mogao razgovarati. Konačno: većina današnjih stručnjaka-istraživača, izišla je iz konzervatorske službe.«

»U početku nismo zapravo imali gdje pisati. Jednom su me pozvali Miše i Babić da surađujem u novonastalom Akademijinu Bulletinu za likovne umjetnosti. To mi je bio velik stimulans. Najprije mi je u Bulletinu izišla moja »Požega« (1955), a onda su stvari same od sebe tekle. »Tkalčićev zbornik« (1955) bila je opet prilika za okupljanje stručnjaka.«

»Još 1954. stavili su mi u zadatak da po konzervatorskoj službi obidem Međimurje. Gozjerice na noge i put pod noge! S ekipom. Otkrivala sam novu zemlju. Prošla sam cijeli kraj, zahvatila sve od prethistorije do danas, proučavala oko 16.000 stranica literature i arhivskih izvora, tj. ka-

nonskih vizitacija. Hauptmann nas je učio kako se eksploatairaju izvori, a Karaman kako se stavljaju u koordinatni sistem s onim što se vidi na terenu. Pomoću izvora ekshumirala sam uništenu drvenu arhitekturu, koju je izbrisao veliki val baroka i klasicizma. Kao vizija rasla mi je i širila se sve cjelovitija slika toga kraja.«

Sav taj njezin temeljiti i ogromni napor urodio je njezinim doktorskom disertacijom (Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju, Zagreb 1956). Tu se je sučelila sa svim problemima umjetničke topografije i na sjajan način ih zaokruženo riješila, po prvi put u Hrvatskoj.

Kao svakome, tako se i njoj u životu i u službi desilo mnogo pukih slučajnosti, mnogo nametnutih zadataka koje su drugi izmislili. No srećom se ipak katkada desi – a to se i njoj dogodilo – da se i tuđi konj može upregnuti u vlastita kola.

Još dok je radila na disertaciji, stigao joj je nalog da napiše sintetski pregled spomenika u cijeloj Hrvatskoj. U njezinoj je redakciji izišla knjiga, sintetski prikaz, prevedena na svjetske jezike (Spomenici u Hrvatskoj), s nekoliko radova suradnika i s njezinim prilogom o gornjoj Hrvatskoj, koji u knjizi preteže.

Bavila se, naravno, pojedinačnim temama: – iz ikonografije, konzervatorstva, srednjovjekovne plastike, urbanizma, arhitekture, slikarstva, pisala je recenzije o tuđim radovima, zalazila u »rubne«, granične i interdisciplinarne teme, obrađivala ličnosti s područja konzervatorstva i istraživanja nacionalne povijesti umjetnosti, nastupala na tematskim znanstvenim skupovima, sastavljala za Konzervatorski zavod pravilnike o pojedinim naseljima i o velikim spomeničkim cjelinama, ali je već poslije njezina »Medimurja« bilo jasno da joj je životno djelo usmjereno u velike preglede i sinteze.

»Sva moja duga trka po terenu konačno se slila u enciklopedijske članke, u sintetske prikaze, u pregledne topografske karte o spomenicima i konačno u knjige!« U razgovoru grickamo njezine vegetarijanske mrkvice i rotkvice, ispijamo šljivovicu, a pod sjenilom stolne lampe plivamo u moru fotografija i separata. Listamo njezine knjige.

»Dobro, moja Đela. A na Konzervatorskom zavodu poslije Karamana?«

»Vidiš ova soba – to ti je moj institut, to ti je moja radionica. Ona je to bila i onda dok sam još bila u aktivnoj službi, ona je to i danas. Bilo mi je jasno da se moram osamostaliti, biti što je moguće od svega neovisna.«

Delina soba, Đelin stan, Đelin privatni, osobni institut. Jedan krevet, staro obiteljsko nasljedstvo, koji me je uvijek neodoljivo podsjećao na ladanjski komfor moje prabake, učiteljice. Uz njega novi, mali televizor – suvremeno okance, navečer, u svijet. A uokolo knjige, specijalizirana biblioteka s priručnicima, s fasciklima, s kartotekom, s fo-

totekom. Pisaća mašina, lampa i telefon. Magijski telefon, veza s prijateljima po svijetu. Dugi noćni razgovori s dalekom Leljom Taš u Churu, u Švicarskoj!

Koliko je nas dolazilo k njoj, u Đelin institut, u potrazi za informacijom, za usmjerenjem, za konzultacijom! Za ljudskom riječi bez primisli i bez sustezanja. Bila nam je kolegica, a bila je i učitelj neslužbenih đaka. Mnogima i mati.

»Sama? Sama u stanu i sama u životu? Kako živiš?«

»Sama možda, ali nisam osamljena. Ja naprosto nemam dovoljno vremena.«

Svakog ponedjeljka popodne sastajalo se kod nje društvo. Ali i kroz tjedan, kada bih došao k njoj, ne bih dugo ostajao s njome nasamu. Uvijek bi se još netko pojavio na vratima.

Subotom je ne bi bilo kod kuće. Kroz tjedan bi radila, prikovana uz stol, a svake subote – padala kiša ili sjekire – protegla bi noge i izvjetrila pluća pješačeći od kuće na Sljeme i natrag. Vraćala bi se s kitom cvijeća ili ljekovitih trava. Jedne takve subote našli su je izletnici onesviještenu kraj gorskog šumskog puta. Bila joj je to posljednja zvonjava, koji tjedan prije smrti.

»Đela, ljudi ti vjeruju, imaju povjerenja u te. Ljudi te trebaju, ljudi ti se isповijedaju.«

»Znam samo to da znam slušati i saslušati, a mislim da sam diskretna. Ono što ti netko u svojoj mucij povjeri, to je biser koji se ne baca pred svinje. Tuđi problemi nisu igračka naše znatiželje, to je dar od kojega i ja rastem.«

Nikada u svom životu nisam imao intimnog prijatelja. Ali Đela mi je bila kao sestra; neka moja malo trpkica sestra. Nikada mi nije palo na pamet da je prijateljski zagrlim ili da je odlazeći poljubim. Ponosna i netremično tvrda, ostajala bi zatvorena u bjelokosnu kulu svog držanstva.

»Tvoja penzija? Mizerna je.«

»Ma, pusti to.«

»Sada si akademik, druga po redu žena akademik. Sada ti je mogu znatno popraviti. Zašto nisi pristala da potpišeš molbu za ispravak penzije? Čudak si.«

»Neću milost ni milostinju, neću iznimke. Što su mi dali, dali su. Ja sam od djetinstva naučena na skroman život.«

Ove retke koje o njoj pišem, ne bilježim iz sjećanja. Zapisivao sam razgovore s njom kroz mnoge večernje sate.

»Hoćemo li nastaviti sutra navečer; ujutro me radi one nesvjestice šalju u bolnicu na specijalistički pregled.«

Posljednji taj razgovor nismo mogli održati jer je drugi dan ujutro, izlazeći s pregleda, iznenada izdahnula na bolničkim vratima.

Bila je to bezbolna, iznenadna smrt; milost starom, okorjelom pravredniku.